

А. Адайхан^{1*}, Қ. Затов¹, С. Абжалов²

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

*e-mail: elubaeva.ainur890@mail.ru

ДІНИ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СЕБЕПТЕР: ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Бұл зерттеуде адамның діни сенімдерін, көзқарастарын және мінез-құлық ерекшеліктерін қалыптастырудағы психологиялық себептер қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – діни бірегейліктің қалыптасуын ықпал ететін психологиялық факторларды зерттеу және олардың өзара байланысын талдау. Жұмыс діни, психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан діни бірегейліктің негіздерін ашуға арналған. Психологиялық теориялар мен концепцияларды қолдану арқылы діни бірегейліктің қалыптасуына әсер ететін негізгі себептер мен факторлар жүйелі түрде талданды. Талдау нәтижелері діни бірегейліктің жеке тұлғалық дамуға, әлеуметтік өзара әрекетке қалай ықпал ететінін түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеудің теориялық негізі ретінде жеке тұлғаның психологиясы, даму психологиясы және әлеуметтік психологияның принциптері алынды. Діни бірегейліктің қалыптасуында адамның сенім жүйелері, эмоциялар, әлеуметтік байланыстар мен мәдени ықпалдар қарастырылды. Діни сенімдер мен құндылықтардың адамның тұлғалық дамуына, мінез-құлқына және қоғамдағы орнына қалай әсер ететіні талданды. Діни бірегейліктің психологиялық аспектілерін қарастыру барысында, адамның өмірлік тәжірибесі мен діни сенімдерге деген көзқарасының маңыздылығы зерттелді. Діни бірегейліктің әлеуметтік және мәдени аспектілеріне де талдау жасалды. Өйткені діни сенімдер адамның қоғамдағы рөліне, әлеуметтік қатынастарына және мәдени көзқарастарына елеулі ықпал етеді. Бұл зерттеу жұмысы діни бірегейліктің психологиялық тұрғыдан қалыптасуына әсер ететін негізгі факторлар мен себептерді түсінуге мүмкіндік беріп, діни сенімдер мен тұлғалық дамудың өзара байланысын тереңірек зерттеуге үлес қосады. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері психология мен діни зерттеулер арасындағы өзара ықпалдастықты нығайтуға, діни бірегейліктің қалыптасуына қатысты қазіргі заманғы психологиялық теориялардың жаңа қырларын ашуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: дін, діни бірегейлік, психология, тұлға, қоғам.

A. Adaikhan^{1*}, K. Zatov¹, S. Abzhalov²

¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

*e-mail: elubaeva.ainur890@mail.ru

Psychological factors influencing the religious identity formation: a theoretical analysis

This study examines the psychological factors involved in the formation of a person's religious beliefs, attitudes, and behavioral characteristics. The aim of the research is to investigate the psychological factors that influence the formation of religious identity and analyze their interconnections. The work is aimed at revealing the foundations of religious identity from religious, psychological, and social perspectives. Using psychological theories and concepts, it systematically analyzes the main reasons and factors affecting the development of religious identity. The results of the analysis provide an understanding of how religious identity influences personal development and social interactions. The theoretical basis of the study is grounded in the principles of personality psychology, developmental psychology, and social psychology. It considers the individual's belief systems, emotions, social connections, and cultural influences in the formation of religious identity. The study also analyzes how religious beliefs and values affect a person's personal development, behavior, and their place in society. During the examination of the psychological aspects of religious identity, the significance of life experience and the individual's attitude toward religious beliefs are explored. The social and cultural aspects of religious identity are also analyzed, as religious beliefs have a significant impact on one's role in society, social relationships, and cultural perspectives. This research provides an opportunity to understand the key factors and reasons influencing the psychological formation of religious identity, contributing to a deeper exploration of the

relationship between religious beliefs and personal development. Furthermore, the results of the study will enhance the interaction between psychology and religious studies and open new perspectives in contemporary psychological theories related to the formation of religious identity.

Key words: religion, religious identity, psychology, personality, society.

А. Адайхан^{1*}, К. Затов¹, С. Абжалов²

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

*e-mail: elubaeva.ainur890@mail.ru

Психологические причины формирования религиозной идентичности: теоретический анализ

Это исследование рассматривает психологические факторы, которые влияют на формирование религиозных убеждений, взглядов и особенностей поведения человека. Цель исследования – изучить психологические факторы, влияющие на формирование религиозной идентичности, и проанализировать их взаимосвязь. Работа направлена на раскрытие основ религиозной идентичности с религиозной, психологической и социальной точки зрения. Используя психологические теории и концепции, исследуется и систематически анализируется влияние основных причин и факторов на формирование религиозной идентичности. Результаты анализа позволяют понять, как религиозная идентичность влияет на личностное развитие и социальное взаимодействие. Теоретической основой исследования являются принципы психологии личности, психологии развития и социальной психологии. Рассматриваются системы убеждений человека, его эмоции, социальные связи и культурные влияния в контексте формирования религиозной идентичности. Также анализируется, как религиозные убеждения и ценности влияют на личностное развитие человека, его поведение и его место в обществе. В процессе изучения психологических аспектов религиозной идентичности исследуется значение жизненного опыта и отношения человека к религиозным убеждениям. Также анализируются социальные и культурные аспекты религиозной идентичности, поскольку религиозные убеждения оказывают значительное влияние на роль человека в обществе, социальные отношения и культурные взгляды. Это исследование дает возможность понять ключевые факторы и причины, влияющие на психологическое формирование религиозной идентичности, и способствует более глубокому изучению взаимосвязи между религиозными убеждениями и личностным развитием. Кроме того, результаты исследования способствуют укреплению взаимодействия между психологией и религиозными исследованиями и открывают новые перспективы для современных психологических теорий, связанных с формированием религиозной идентичности.

Ключевые слова: религия, религиозная идентичность, психология, личность, общество.

Кіріспе

Діни бірегейлік – тұлғаның өзін белгілі бір діни сеніммен, қауымдастықпен немесе құндылықтар жүйесімен сәйкестендіруі. Бұл психологиялық қажеттілік адамның рухани және әлеуметтік негізі болып саналады. Ұжымдасу, әлеуметтік ережелер, әдеттер мен нормалар, рухани құндылықтар бірегейліктің негізгі алғышарттары. Бұл жекелеген адамдардан бастап, топтық санаға дейін жүзеге асатын реттеуші процесс. Мәдени нормалар мен мінез-құлық ерекшеліктері ортақ тіл мен діни сана әлеуметтік бірегейлікті қалыптастырады. Бұл индивидтің өзіндік «менін» анықтауға мүмкіндік береді.

Бүгінде, жаһандану дәуірінде діни бірегейлік терең зерттеуді қажет етіп отыр. Діни бірегейлік – тұлғаның өзін белгілі бір дінмен, діни құндылықтармен және мәдени-әлеуметтік нормалар-

мен сәйкестендіруі. Тұлғаның өзін тануы мен қоғамда орнын анықтауда діннің рөлі ерекше. Ол адамның сенімі мен моральдық принциптеріне негізделеді. Діни бірегейлік жеке тұлғаның мінез құлқына әсер етіп, ережелер мен нормалар ұсынады. Дін – өмірге мән беру, қауіпсіздік сезімін қамтамасыз ету мен әлеуметтік байланыстарды нығайту құралы қызметін атқарып келеді. Бұл адамның әлеуметтік-мәдени кеңістікте өзіндік орнының болуы мен қоршаған ортада белгілі бір топқа тиістілігін көрсетеді. ХХІ ғасырдағы жаһандану кезеңінде мәдени әртүрлілік пен қоғамдағы тұрақсыздық діни бірегейлікті зерттеудің өзектілігін көрсетуде.

Бірегейлік концепциясын Э.Эриксон алғашқылардың бірі болып зерттеді. Ол тұлғаның бірегейлігін қоғамдағы әртүрлі рөлдер мен нормаларды өзімен байланыстыру, сәйкестендіру қабілеті деп санады. Мәдени-әлеуметтік және

діни көзқарастарды үйлестіру арқылы адамның бойында бірегейлік түсінігі пайда болады. Діни бірегейлік діни сананың қалыптасуымен байланысты. Көп жағдайда дін туралы түсінікті тұлға өзінің отбасынан алады. Э. Эриксон жастық шақ рухани құндылықтармен танысуға, белгілі бір дінді қабылдауға өте қолайлы кезең деп санайды. Жасөспірім шақтағы өтпелі кезеңдерде діни құндылықтар психологиялық тірек бола алады. Себебі дін – тұрақтылық пен тиістілік сезімін сыйлайды. Діни рәміздер эмоциялық күйзеліс, жалғыздық және өмірден мән жоғалту секілді қиындықтарды жеңуге көмектеседі. Сондай-ақ ішкі «менін» қалыптастыруға да ықпал етеді (Erikson, 1994: 11).

Дін – тұлғаның өміріне мағына мен мақсат беріп, күйзеліс, жалғызсырау сезімдерінен арылуға көмектеседі. Дін мен психология рухани болмыспен байланысты болғандықтан адам өмірінде елеулі із қалдырады. Бұл құбылыс алғашқы діни сенімдерден басталып, әлі күнге дейін жалғасып келе жатқан маңызды феномен. Өмірден мағына көру, қоғамда өзіндік орны бар екенін білу, түсіну тұлғаны психологиялық тұтас етеді. Бұл тұтастықты сезінуде бірегейліктің орны ерекше.

Діни бірегейліктің қалыптасуына әсер ететін психологиялық себептердің бірі – өмірден мән іздеу. Логотерапия теориясы адам өмірінің мәнге толы болуы өзін тұтас сезінуге әсер етеді дейді. Бұл идея діни бірегейліктің психологиялық себебін түсінуге ықпал етеді. Өмірден мән іздеу мен оны табу қоғамның толық мүшесі болуға итермелейді. Адамның өзін белгілі бір діни сеніммен байланыстыруы, сәйкестендіруі өмірлік мақсаттарды анықтап, психологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Дін адамның рухани ізденістеріне жауап беріп, тұлғалық жетілуіне әсер етеді. Адам өмірден мән таба алмаса экзистенциалды вакуум (іштегі бостық сезімі) пайда болады. Бұл депрессия мен суицид әрекеттеріне әкеліп соғуы мүмкін. Дін осындай қиындықтардан шығуға көмектесіп, тұлғаға сенім, үміт пен қолдау береді. Яғни қиындықтарды жеңу құралына айналады. Әртүрлі діни топтар мен қауымдастықтарға мүше болу жалғыздық сезімінен арылуға көмектеседі. В.Франклдың ойынша, дін тек сенім жүйесі ғана емес, психологиялық және экзистенциалдық қажеттілікті өтеуші құрал. Ол белгілі бір дінмен шектелмей дінді жалпы адамзаттың рухани ізденісі деп санайды. Адам баласының психикасы үшке бөлінеді: дене, психика және рух. Осылардың ішінде рух жоғарғы

күшпен байланыстырушы, адам баласының көзге көрінбейтін маңызды бөлшегі. Рух – жоғары құндылықтарға ұмтылатын, өмірден мән іздейтін негізгі болмыс (Frankl, 2008: 18).

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Діни бірегейлік мемлекетте кездесетін табиғи үрдіс. Ол мемлекеттің әлеуметтік жағдайы мен экономикалық себептерге байланысты өзгеріп отыруы мүмкін. Дін қоғамды ізгілікке, мейірбандық пен татулыққа шақырады. Жер бетінде қатігездік пен дінаралық соғыстың болмауын қалайды. Жаратушы түсінігі мен ғибадат ету әр дінде әртүрлі болғанымен, оның негізгі мақсаты – адамзаттың бейбіт өмір сүруі мен дінаралық татулықты орнату. Әсіресе жаһандану дәуірінде діни бірегейліктің маңызы артпаса кемімей отыр. Дінаралық қақтығыстар мен экстремизмнің алдын алуда діни бірегейліктің орны үлкен. «Қоғамның рухани қауіпсіздігін сақтау, азаматтардың құқығы мен бостандықтарын қорғау, дінді жеке бастың мүддесі үшін пайдалануға жол бермей, экстремизмнің алдын алу мемлекеттің дін саласындағы басты мақсаттары болып саналады» (Байтенова және т.б., 2014: 205).

Мақаланың мақсаты – діни бірегейліктің қалыптасуына әсер ететін негізгі психологиялық себептерді талдау. Сондай-ақ оның тұлғалық қарым-қатынас пен қоғамдағы ықпалын көрсету.

Зерттеу барысында мынадай сұрақтар қарастырылады:

- Діни бірегейліктің қалыптасуына әсер ететін психологиялық факторлар қандай?
- Діни бірегейлік тұлғалық даму мен түрлі қиындықтарды жеңуде ықпал ете ме?
- Діни экстремизмнің діни бірегейлікке тигізетін зардаптары қандай?

Дін мен ұлттар арасындағы психологиялық-мәдени ерекшеліктер қоғамдағы діни бірегейліктің қалыптасуына әртүрлі әсер етеді. Барлық діндер мен діни көзқарастардың негізгі идеясы өзі өмір сүретін мемлекеттің бейбітшілігі үшін болса діни бірегейлік процесі жылдам жүзеге аспақ.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Бірегейлік концепциясын ең алғаш кімнің қолданғаны туралы нақты ақпарат жоқ. Дегенмен, діни бірегейлік әлеуметтану және антропология саласында Э. Дюркгеймнің еңбектерінде

көрініс тапты. Ол тікелей діни бірегейлікке талдау жасамаса да, діннің қоғамдағы рөлін жан-жақты қарастырды. Оның идеясы бойынша, дін әлеуметтік байланыстарды түсінуге ықпал етеді. Сондай-ақ Э. Дюркгейм дінді қоғамды біріктіретін және моральдық құндылықтарды қалыптастыратын маңызды фактор деп санады. Дін – адамға тиістілік сезімін беріп, қоғаммен байланысты күшейтеді. Ортақ діни рәсімдер мен ортақ құндылықтар ұжымдық бірегейлікті қалыптастырады. Бірегейлік қоғаммен байланысты ұғым. Ал дін ұжымдық сананың маңызды бөлшегі болып саналады (Durkheim, 1915: 48).

Топ ішінде адам тұлғалық даралығын жоғалтып, ұжымдық санаға ие болады. Индивид жеке қалғанда және басқа адамдардың арасында екі түрлі эмоция көрсетеді. З. Фрейд мұның себебін көсбасшыға деген қарым-қатынаспен байланыстырады. Топ мүшелері үшін лидер – билік иесі ғана емес, қауіпсіздіктің кепілі. Сондықтан оған бағынып, эмоциялық тәуелділігін көрсетеді. Осы арқылы индивид топтың бір бөлігі екенін сезініп, ұжымдық сананың ықпалында қалады. Эго (мен) – тұлғаның рационалды бөлігі болса, суперэго (жоғары мен) – моральдық-әлеуметтік бөлігі. Топ ішінде суперэго көшбасшының идеялары мен нормаларын қабылдауға мәжбүр болады. Бұл адамның эгосын әлсіретіп, эмоциялық ұжымдық сананың қалыптасуына алып келеді. Тұлға өзінің даралығын жоғалтып, эмоцияға негізделген мінез-құлыққа бейімделеді (Фрейд, 2019: 13).

А. Тэджфелдің бірегейлік ұғымын жаңа қырынан қарады. Бір-біріне тәуелді топтар арасындағы конфликтін шеше отырып, әр ұлт, әр дін өкілі өзіндік «менін» қалай сақтап қала алады, сақтап қалу мүмкін бе, әлде доминант алдында индивид «менін» жоғалта ма деген сұрақтарға жауап іздеді. Әлеуметтік топ алдында тұлғалығын жоғалтып, топтың мәртебесін көтереді. Ол жеке адам мен әлеуметтік өзгеріс арасындағы нәзік мәселе. «Өзін-өзі өзгерту арқылы адам қоршаған ортаны өзгертеді, ал оны өзгерту арқылы ол өзі өзгереді» теориясы маңызды сипатқа ие болды. Әлеуметтік топ әлемде орын алып жатқан өзгерістерді ең алдымен өзіне тиесілі топтың негізгі параметрлеріне, нормаларына, құндылықтарына сәйкес ойлайды және әрекет етеді. Әлеуметтік бірегейлік теориясы (Social Identity Theory) бойынша, адам этникалық, саяси және діни бөлінуге бейім. Өзіне тиісті топтың ішінде болу арқылы психологиялық қауіпсіздік пен тиістілік сезіміне ие болады. «Мен» тұжы-

рымдамасы негізінде «біз» және «олар» концепциясы дамиды. Адамдар өз құндылықтарына негізделген топты (ingroup) жоғары бағалап, басқа топтарды (outgroup) кемсітеді немесе мойындамайды (Tajfel, 1981: 24).

Негізгі бөлім

Дін – адамға өмірді түсінуге көмектесетін құрал. Өмірлік мән табу жеке емес, топтасып өмір сүргенде оңайырақ болады және топтасып өмір сүру әлеуметтік заңды құбылыс. Діни бірегейлік тенденциясы діни тәжірибелер арқылы қалыптасады. Діни тәжірибе жеке адамның тәжірибесі, эмоциялары мен ішкі күйі арқылы көрінетін көпжылдық процесс. У. Джеймс діни тәжірибені тұлғаның жеке тәжірибесі деп түсіндіреді. Діни тәжірибесі ортақ топтар арасында діни бірегейлік табиғи жолмен қалыптасады.

Діни сезімдер адамның психологиялық қажеттіліктерін өтеуімен байланысты. Белгісіздіктен пайда болатын қорқынышта адам діннен тірек іздейді. Дұға ету, құлшылық жасау секілді әрекеттер рухани – психологиялық жеңілдік сыйлайды. Адам баласы қиындықтарды жеңу үшін де бірігеді. Бұл оларды жақындата отырып, бірегейліктің пайда болуына әсер етеді. Діни тәжірибе жекелеген адамдардан бастап, топтар арасында жүретін үздіксіз процесс. Адам белгілі бір дінге сену арқылы өзінің жеке эмоциялық қажеттіліктерін өтейді. Діни бірегейлік тұлғаның құндылықтарын анықтап, мінез-құлық мен шешімдеріне әсер етеді. Сондай-ақ мағыналы өмір сүруіне жағдай жасайды.

Діни тәжірибе діни бірегейліктің қалыптасуына екі түрлі формада әсер етеді. Бірі – өмірге оптимисті көзқараспен қарайтын лидерлер діни бірегейліктің қалыптасуына харизматикалық тұрғыда ықпал ететіндер. Мысалы, пайғамбарлар, әулиелер мен солардың жолын жалғастырушылар. Екіншісі – қиындықтарға ұшырау нәтижесінде дағдарыстарды жеңіп, діннің мазмұнын терең түсінгендер. Мұндай тұлғалар діни тәжірибелерді орындау арқылы діннің маңыздылығын көрсетеді. Әртүрлі діни ритуалдарды (намаз, медитация, ғибадат ету, қасиетті мәтіндерді оқу т.б.) көпшілікпен (жамағатпен) бірге орындау стрессті азайтып, тұрақтылық сезімін береді (James, 1901-1902: 22).

Бір қоғамда тұратын адамдар арасындағы дін көзқарас басқаларға да әсер етпей қоймайды. Туыстар, достар мен көршілердің діни көзқарасы тұлғаның дінді қабылдау процесін

жеделтетіп, шешім қабылдауда маңызды рөл ойнайды (Zhaxybayeva and others, 2024). Діни бірегейліктің қалыптасуы мен дамуы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын үздіксіз әлеуметтік процесс. Өткен ғасырлар мен жаһандану кезеңін байланыстыратын рухани құндылықтарға тарих, мәдениет, тіл, салт-дәстүр жүйесі, әдет-ғұрып нормалары, діни рәміздер, діни мәтіндер, құлшылық орындары т.б. жатады.

Көптеген әдет-ғұрыптар, рәсімдер, нанымдар мен тыйымдар қазақ халқының діни идеяларымен байланысты. Рухани құндылықтарға қатысты аңыздар мен мифтер Құран және Пайғамбардың өмірімен сабақтасып осы күнге жетіп отыр (Mustafina and others, 2019).

Тұлғаның діни бірегейлігі күрделі және көпқұрамды құбылыс. Сонымен қатар діни бірегейлік тұлғаның өзін нақты бір дінге сәйкестендіруі. Сол арқылы православтық, католиктік немесе исламдық бірегейліктің басқа да түрлерін жасап, жаңаша өң береді. Ішкі және сыртқы жағдай адамды дінге алып келсе, діни бірегейлік әлеуметтік бірегейліктің азаматтық, ұлттық, мәдени түрлерін қалыптастыруға әсер етеді (Сатершинов және т.б., 2020: 16).

Діни бірегейлікте бірнеше деңгейлерді бөліп көрсетуге болады: адамның діни идеяларға және жалпы құндылықтарға қатысуын білуі, яғни өзін сенуші ретінде сипаттау; сенушілердің ортақ діни сәйкестігін (христандық, мұсылмандық, буддисттік және т.б.) көрсету; белгілі бір діни бірлестікке қатысу және тиісті әрекеттерді жасау (Жаде, Кумпилов, 2019: 81).

Бүгінгі таңда дінаралық соғыстар діни-әлеуметтік себептерден туындап отыр. Жастардың жұмыссыздығы, діни сауатсыздық, діни білімнің болмауы, өмірден өз орнын таба алмау мен қоғамға көңіл толмаушылық секілді бірнеше факторларды айтуға болады. Өмірдегі орнын түсінудегі қиындықтар діни экстремистік топтарға қосылуға себеп болуы мүмкін. Діни экстремизм – белгілі бір діни идеологияны ұстанып, белгілі бір доктринаны түсіндіру туралы өте радикалды және фундаменталистік көзқарастарға негізделген конфессияларға, топтар мен ағымдарға жататын адамдарға тән құбылыс.

Экстремизм (лат. *extremus* – «шеткі») – адамның басқа түсініктерді, сенімдер мен дәстүрлі құндылықтарды қабылдамауға түрткі болатын белгілі бір сенімдер мен шектен тыс радикалды көзқарас жолын ұстануы.

Діни экстремизмнің пайда болуына әсер ететін факторлардың бірі – діннің саясатқа ұмты-

луы. Дін – адамдардың рухани өмірін өзгертуге емес, өзінің білімін әлеуметтік шындыққа айналдыруға тырысса діни экстремизм пайда болуы мүмкін. Дәстүрлі емес діни наным-сенімдер қалыптасқан мәдени құндылықтар мен нормаларға қарсы шығып, жаңа діни идеяларды енгізуге тырысады. Мұндай идеялар қоғамның бірлігіне қауіпті (Байтенова, Жетпісбай, 2021: 133).

Діни экстремистік ұйымдар белгілі бір мақсат пен мүдде үшін бірігу мен сәйкестену сезімін ұсынады. Осы арқылы өзара бауыр, басқалар «жау» сезімін оятады. Мұны көбінесе жасөспірімдер арасында жиі қолданады. Жастар арасындағы өзін ерекше сезінуге деген құштарлық пен еліктеушілік экстремистік топтар үшін оңай олжа. Сондай-ақ өтпелі кезеңдегі дағдарыс дұрыс анализ жасауға мүмкіндік бермеуі мүмкін. Әлеуметтік оқшауланған, қоғамнан шеттетілгендер мен өзін қабылдай алмайтындар арасында да әртүрлі топтарға еру үрдісі кездеседі. Экстремистік ұйымдар мұндай жандарға қамқорлық пен «отбасы» сезімін ұсынады. Кей адамдарда өмірлік мақсат пен құндылықтардың болмауы жат ағымдар үшін тиімді. Мұндай адамдарды дәстүрлі-рухани құндылықтарды жойып, қоғамның тұтастығын бұзуға пайдаланады. Осындай ұстанымдар арқылы елдің бірегейлігіне қауіп төндіреді.

Діни экстремизм – әлеуметтік және діни, саяси-экономикалық, психологиялық-интеллектуалдық себептер нәтижесінде пайда болады. Проблеманың негізгі өзегі – тұлғаның өзі болып саналады. Қоршаған ортаның құндылықтары мен экстремистік көзқарастың сәйкес болмауы, діни идеалдар мен әлеуметтік шындықтың үйлеспейуі, зайырлылық пен Құдай түсінігі арасындағы қарама-қайшылықтар діни экстремизмге әкелуі мүмкін. Дін мен саясаттың қатынасы, діннің мақсаты мен мәнін толық түсінбеу, фанатизм, қатыгездік, өзгелерді агрессивті түрде жек көру, басқалардың мүддесін ескермеу, тыйым салу мен шектеулерді жақсы көру, мінез-құлықтағы ашкөздік және басқалардан да соны талап ету әрекеттері діни экстремизмнің негізгі көріністері. Зорлық-зомбылық, ұзаққа созылған стресс, ұлтаралық соғыстар психологиялық жарақат тудырып, өшпенділік пен кек алуға итермелеуі мүмкін. Экстремистік топтар осындай әлсіз адамдарды өз қатарларына тез бейімдеп алады. Эмоциялық тұрақсыз, өзін өзі бағалауы төмен және сенгіш адамдар манипуляцияға беріліп, экстремистік идеяларды жүзеге асырушы объектке айналуы мүмкін (Ахромеева, 2009: 3).

Мұның барлығы діни бірегейліктің қалыптасуына кері әсер ететін факторлар. Қазіргі уақытта бірегейлікке қауіп төндіретін жағдайлармен күресу шаралары әлемдік деңгейде жүзеге асуда. Экстремизм, терроризм әрекеттері ешбір дінде күпталмайды. Психологиялық күй діни бірегейліктің дамуымен бірге, керісінше, зиян тигізуі де мүмкін. Діни бірегейлік дінаралық қарым-қатынас кұруда маңызды рөл атқарады. Ол эмоционалдық тұрақтылық пен тұлғаның қоғамдағы рөлін көрсетеді. Алайда басқа діндерге төзімсіздік пен антипатия сезімдерін тудыруы мүмкін.

Мұсылмандар Алланы күдіретті деп санап, жақсылық пен жамандықтың қайнар көзі ретінде қарастырады. Мейірімділік пен игі істер жасау діннің негізгі талабы деп есептейді (Rysbayeva and others, 2019).

Жаһандану процестері мен мәдениетаралық байланыстардың қарқынды дамуы діннің қоғамдағы орнын қайта қарастыруға себеп болуда. Діни бірегейліктің маңыздылығы уақыт өткен сайын артпаса кемімей отыр. Өйткені адамдар әлеуметтік-мәдени топқа ғана емес, діни қауымдастыққа да жатады. Мұндай қауымдастықтар ғасырлар бойы жалғасып діни тұрақтылық сезіміне әсер етеді. Себебі діни тұрақтылық эмоциялық, рухани, сондай-ақ сенімді қолдау көрсете алады.

Ымыраға ұмтылу, келісім мен бейбітшілікті нығайту өте өзекті. Шынайы теңдестірілген ішкі және сыртқы саясатты жүргізуде экономикалық реформаларды демократияландыруда бірегейлік маңызды феноменге ие (Tutinova and others, 2019).

Діннің маңызды психологиялық қызметінің бірі – жұбату. Ол жағымсыз толғаныстарды жойып, көңіл-күйдігі қақтығыстардан тазарту мақсатында адамға ықпал етеді. Діннің жұбату қызметінің психологиялық астарлары – өмірлік қиындықтарды, азап тартуды жеңе білумен байланысты. Діни құлшылықтар мен рәсімдер адам бойындағы жағымсыз сезімдер мен көңіл-күйлерді залалсыздандырады. Сол арқылы тұлғаның психикалық тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Дінге бетбұрған адам үшін оның сыртқы көрінісіне қарағанда ішкі мәні маңыздырақ. Бұл тұлғаның психологиялық сезімі мен эмоциялық күйіне әсер етеді (Затов, Борбасова, Алдиярова, 2019: 43).

Сондай-ақ қоршаған ортадағы ұлттық және діни әралуандық адам санасында тұрақсыздық сезімін тудырады. Нәтижесінде қоғамның тұ-

тастығы мен реттілігін сақтау мақсатында уақыт сынынан өткен құндылықтардан қолдау іздей бастайды. Осы орайда, діни бірегейлік үрейді, тұрақсыздық пен сенімсіздік сезімдердерінен арылтып, болашаққа үмітпен қарауға себепші болады. Топішілік бірлік пен өзара ынтымақтас-тық сезімін арттырады. Діни бірегейлік – кейінгі ұрпақ үшін рухани-моральдық құндылықтарды сақтауда маңызы зор. Себебі ұлттық және діни болмыс қазіргі жаһандану кезеңінде негізін жоғалтпайды. Діни қоғам белгілі бір дінді ұста-натын, бірақ әртүрлі идеялар мен нормаларға ие құндылықтар жүйесінен тұрады. Бұл белгілі бір ұлттың басқа халықтармен қарым-қатынас құруы барысында қалыптасады. Бұған мифтер, аңыздар, тарихи әңгімелер, ойлау мен мінез-құ-лықтың әртүрлілігі де әсер етеді. Сондай-ақ діни мен сенімі бөлек адамдарға төзбеу, «біз» және «бөтен» ұғымы да кездеседі (Зенько, 2009: 28).

Нәтижелер және талқылама

Діни бірізділік пен уақыт тезінен өткен құн-дылықтар да тұрақтылықтың сақталуына әсерін тигізеді. Дінаралық, мәдениетаралық және өрке-ниетаралық құбылыстар діни бірегейліктің сақ-талуында маңызды құбылыс саналады. Жаһан-дану процесінің динамикалық жылдамдықпен қарқынды дамуы да діни бірегейлікке жаңа рең берді. Ол жеке индивидтің екінші бір индивидке діни қарым-қатынасы ғана емес, тұтас қоғам мен мемлекеттердің өзара байланысын сипаттайды.

Көп жағдайда индивид өзін жоғары баға-лап, топтан ерекшеленуге бейім келеді. Алай-да өзінің әлеуметтік күйін анықтау қажеттілігі туындағанда, топтан ерекшеленбей, керісінше көпшілік қолданатын стандартқа сай болуға ты-рысады. Өзге діни немесе әлеуметтік топтардан ерекшелену қажеттілігі туындағанда топтың мүддесін ойлау алдыңғы қатарға шығады. Се-бебі топ ішінде бірегейліктің рөлі орасан. Сол арқылы ол туыстық, қандас, діни эмоция сезі-ніп, құндылығы арта түседі. Бұл тек діни фактор ғана емес, психологиялық қажеттілік болып та саналады. Адамның өзі туралы, қоршаған ортаға тиісті екендігін көрсететін қарым-қатынас нор-масы оның белгілі бір топта болуына итерме-лейді. Сондай-ақ өз тобының өзгелерден ерекше екендігін сезіну де маңызды.

Тұлғаның өзін ерекше деп санауы топтың мүшесі болуына кедергі келтіреді. Ал топтың ішінде болуы өзінің тұлғалық мендігін жоғалтып алуына себеп болады. Бұл дін өкілінің психоло-

гиялық жай күйіне байланысты. Кей жағдайда лидерлік, харизматкалық қасиетке ие тұлға сол мүдделес жандарды басқаруына да көмектеседі. Алайда топты басқарушы лидер де көпшілікпен санасуға міндетті болады. Бұл бірегейліктің тұтастығы үшін қажет. Кейде тұлға жеке мүддесі үшін әлеуметтік, діни топтарын да ауыстыруы мүмкін. Бұл материалдық құндылықтармен байланысты. Дінді рухани дүниетанымның негізгі аспектісі десек те, материалдық игіліктерге ие болудың артықшылықтарын жоққа шығаруға болмайды. Тарихи жолы мен даму кезеңдері бар, қоғам ішінде мойындалған діни топқа тиісті болу мүмкіншіліктерді одан әрі арттырады. Себебі кез келген дін өкілі өзінің ұстанатын дінін басқалардан жоғары қояды. Оның артықшылығын дәлелдеуге тырысады. Нәтижесінде діни бірегейлік мәселесі жаңа форматқа ауысады (Tajfel, 1982: 30).

Өткен ғасырдың 70-80-ші жылдары британдық әлеуметтік психолог Дж. Тернер бірегейлік түсінігін жаңа қырынан көрсетуге тырысты. Ол «өзін өзі санаттау» мәселесін қарастырды. Бұл тұлғаның өзін тану процесі. Топтың ықпалына ермей, өзіндік динамикалық өсуі мен өзге индивидтерге ықпал ету мәселесін зерттейді. Индивид өзгенің жынысына, ұлтына, діні мен конфессиясына сай өзіне ұқсас адамдарды тартады. Егер гендерлік немесе этностық, діни категориялар бір біріне сәйкес келмесе, олардың орнына басқа ұқсас адамдарды іздей бастайды. Жеке адам өзін бір топтың мүшесі ретінде санаса, сол топтың негізгі ережелерін де қабылдайды.

Топтың құрамында болу тиесілік сезімін беріп, жалғыздықтан арылтады. Тұлға топтың жетістіктерін өзіне де тиісті деп санап, өзін өзі бағалауы артады. Өртүрлі атрибуттар, діни рәміздер жеке тұлға үшін де маңызды саналып, қауымдастық контекстінде негізгі рөлге ие болады. Топтық сәйкестендіру эмоциялық байланыспен қатар, мінез-құлықтың нормаларында да көрініс табады. Ол өзін топпен сәйкестендірген соң өз тобын басқалармен салыстыра бастайды. Өз тобының артықшылықтарын ескеріп басқалармен бәсекелесуге мәжбүр болады. Бұл ұлттық, діни қақтығыстарға әкелуі мүмкін (Turner, 1985: 12). Адамның өзін-өзі санатқа бөлуі бірдей емес. Бірі өзін жоғарғы күштің жердегі өкілі ретінде санаса, екінші топ діни сенімі басқа болғаны үшін ғана айырмашылығымыз бар деп есептейді. Ал кейбірі өз тобының артықшылығына мән беріп, ұдайы өздерін өзгелерге дәлелдеуге

мәжбүр болады. Себебі олар өздерінің көзқарасы ғана дұрыс екендігіне шүбәсіз сенеді. Бұл «біз» және «өзге» түсінігін қалыптастырып, өртүрлі қақтығыстарға себеп болуы мүмкін (Крылов, 2014: 45).

П.П. Блонскийдің айтуынша жекелеген индивидке діни тәрбие беру оның бойындағы табиғи қасиеттерден арылтып, діннің өзегін егу. Сол арқылы діни мүддеге сай қызмет еткізу. Бұл қоғамның бірігуіне емес, керісінше, оңашалануға, агрессивті күйге әкеледі. «Тәрбие мен білім беру әр баланың жеке қажеттіліктері мен қабілеттерін ескере отырып құрылуы керек» (Блонский, 2024: 24).

Әлеуметтік орта, мәдени құндылықтар және қоғамдық тәрбие жеке тұлғаның ұжымдық бірегейлігін қалыптастырады. Діни қоғамда өмір сүретін тұлға үшін, азаматтық, ұлттық, қоғамдық құндылықтар діни сенімнен жоғары болмайды. Діни фанатизм, ортодоксальды ұстанымдар бірегейліктің дамуына мүмкіндік бермеуі мүмкін. Елдің тұтастығын сақтау, әрі оны нығайту жалпы мәдени кеңістікті қалыптастырумен, дамытумен және деструктивті күштерге заңды қарсылықпен байланысты. Қазіргі уақытта ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің күрделі де, ауқымды міндеті ұлттық мәдениетті сақтау, әрі оны нығайту. Бұл дегеніміз этникалық не ұлттық бірегейліктің төңірегінде топтасып, бірегейліктің көптүрлілігіне не «контр бірегейліктерге» қарсы тұру қажет (Тусупбеков, 2020: 241).

Діни бірегейлікке әсер ететін әлеуметтік факторлардың ықпалы әлі толық зерттеліп біткен жоқ. Дін абстрактілі дүниетаным болғандықтан тұлғаның өзін белгілі бір топқа жатқызу қажеттілігі әлеуметтік тарихи оқиғалармен байланысты. Сондай-ақ ол болашаққа да ықпал етуші күш болып саналады.

Қорытынды және тұжырымдама

Діни бірегейліктің қалыптасуы тұлғаның эмоционалдық қажеттіліктерін өтеуімен байланысты. Бұл адамның өмір сүрудегі құндылықтарын тануда маңызды процесс болып саналады. Діни бірегейлік тұлғаның отбасы, қоршаған ортасы мен қоғамдағы діни құндылықтары арқылы қалыптасады. Отбасынан не айналадан қолдауды сезіну адамның діни көзқарасының орнығуына әсер етеді. Дін көбіне адамдарға қиындықтарды жеңуге көмектесетін эмоционалдық қолдау мен қауіпсіздік сезімін береді. Бұл діни бірегейліктің қалыптасуына әсер ететін маңызды аспектілері-

нің бірі. Сондай-ақ өмірдегі маңызды оқиғалар (күйзеліс, жақынын жоғалту не рухани жетілу т.б.) діни көзқарасты өзгертуге не қайта қалыптастыруға итермелеуі мүмкін. Діни бірегейлік адамның өзіне сенімділігі мен психологиялық тұрақты болуына жағдай жасайды. Ол қоғамның ажырамас бөлігі болып есептеледі.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, діни бірегейліктің қалыптасуына психологияның ықпалы ерекше. Адамның өмір мәнін іздеуі, эмоционалдық тұрақтылыққа ұмтылуы, әлеуметтік ортамен қарым-қатынасы маңызды болып саналады. Адам өмірінде кездесетін дағдарыс, өмірлік тәжірибелер діни бірегейліктің нығаюына не өзгеруіне алып келеді.

Діни бірегейлікті теориялық тұрғыда ғана емес, практикалық қырынан зерттеу де жемісті нәтижесін беруде. Ол әлеуметтік интеграция мен рухани даму мәселелерін кеңірек зерттеуге мүмкіндік туғызады. Діни бірліктің қоғамдағы орнын анықтау мәселесі тереңде жатыр. Ол ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан күрделі процесс. Мақалада діни бірегейліктің қалыптасуына әсер ететін психологиялық себептер талданды.

Шетелдік ғалымдардың діни тұжырымдамаларына талдау жасай отырып, экономикалық даму тұрғысынан алғанда діннің ерекше орны бар екені байқаймыз. Діни бірегейлік көпқырлы және күрделі процесс. Оның қалыптасуына ішкі психологиялық қажеттіліктер, өмірлік тәжірибелер мен әлеуметтік факторлар әсер етеді. Дінаралық қатынаста дінге деген мұқтаждық бірлесіп өмір сүруге, діни дүниетанымы сәйкес адамдардың бірігуіне әкелді. Бұл әлі шешімін таппаған күрделі мәселе күйінде қалып отыр. Оның күрделілігі әлем халықтарының әралуан дінді ұстануы мен тек өзінің көзқарасын ғана дұрыс санауы, сондай-ақ, басқаларға діни төзбеушілік пен толеранттылықтың мемлекет арасында әртүрлі формаға ие болуы діни экстермизм бірегейліктің дамуына үлкен зиян тигізіп отыр.

Алғыс

Зерттеу «Қазақстандағы дәстүрлі ислам: ғылыми-практикалық негіздері мен даму жолдары» жобасы аясында ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан қаржыланды (Грант № BR24993035).

Әдебиеттер

- Durkheim, E. (1915). *The elementary forms of the Religious life*. – London: George Allen & Unwin Ltd. – 526.
- Erikson, E. (1994). *Identity youth and crisis*. – New York: New York Norton & Company. – 338.
- Frankl, V. (2008). *Man's Search for Meaning*. – London: A Random House Group company. – 119.
- James, W. (1901 – 1902). *The Varieties of Religious Experience*. – Edinburg: A Study in Human Nature. – 374.
- Mustafina, Zh. and others (2019). Religious and symbolic meaning of Kazakh popular beliefs and taboos. *European Journal of Science and Theology*, 15(6), 107-116.
- Rysbayeva, G. and others (2019). Names of people associated with religious concepts. *International Journal of Current Research*, 11(02), 1239-1242. DOI: <https://doi.org/10.24941/ijcr.34099.02.2019>
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. – New York: Cambridge University Press. – 342.
- Tajfel, H. (1982). *Social Identity and Intergroup Relations*. – New York: Cambridge University Press. – 546.
- Turner, J.C. (1985). *Social categorization and the self-concept: a social theory in-group behavior*. – New York: Oxford University Press. – 121.
- Tutinova, N., Meirbayev, B., Frolov, A., & Bagasharov, K. (2019). Republic of Kazakhstan: ethnoreligious identity as an integration factor. *Central Asia and the Caucasus*, 20(4), 147-160. <https://ca-c.org/CAC/index.php/cac/article/view/1497>
- Zhaxybayeva, A. and others (2024). The phenomenon of religious conversion in Kazakhstan and its influence on personality formation. *Pharos Journal of Theology*, 105(3). <https://doi.org/10.46222/pharosjot.105.38>
- Ахромеева, Ю. (2009). Социокультурные основы религиозного экстремизма/автореф.дисс...канд.филос.наук: 09.00.13. – Воронеж: ВГАСУ. – 178.
- Байтенова, Н.Ж., Жетпісбай, Н. (2021). Фанатизм түсінігі, мәні және ерекшеліктері (жалпы фанатизм, радикализм, фундаментализм, экстремизм, терроризм түсініктерінің аражігін айқындау). *Адам әлемі*, 1(87). – 142. <https://doi.org/10.48010/2021.1/1999-5849.11>
- Байтенова, Н.Ж., Курманалиева А.Д., Рысбекова Ш.С., Бейсенов Б.К. (2014). Қазіргі Қазақстандағы дәстүрлі діндер. – Алматы: Қазақ университеті. – 228.
- Блонский, П.П. (2024). Психология и педагогика. Избранные труды. 2-ое изд. Стер. – Москва: Издательство Юрайт (Антология мысли). – 184.
- Жаде, З.А., Кумпилов, Т.М. (2019). Мусульманская идентичность как научная категория. *Ежеквартальный рецензируемый, реферируемый научный журнал «Вестник АГУ»*, 1(234).

- Затов, Қ.А., Борбасова, Қ.М., Алдиярова, Ж.Е. (2019). Діндарлық феномені, мәні мен типтері. *ҚазҰУ Хабаршысы. Дінтану сериясы*. 19(3), 40–47. <https://doi.org/10.26577/EJRS-2019-3-r5>
- Зенько, М.Ю. (2009). Психология религии. 2-ое изд., испр. и доп. – СПб.: Речь. – 552.
- Крылов, А.Н. (2014). Религиозная идентичность. Индивидуальное и коллективное самосознание в постиндустриальном пространстве. – Москва: ИКАР. – 356.
- Сатершинов, Б.М. және т.б. (2020). Қазақстандағы діни бірегейліктің инклюзивтілігі мен эксклюзивтілігі мәселелері: ұжымдық монография. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК. Философия, саясаттану және дінтану институты. – 236.
- Тусупбеков, Ж.А. (2020). Бірегейлік ұғымы және ұлттық бірегейлік мәселесі. *Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы, №4(133)*. 245. <http://rep.enu.kz/handle/enu/3067>
- Фрейд, З. (2019). Психология масс и анализ человеческого «Я». [пер. с нем. А.Анвара] – Москва: Издательство АСТ, (эксклюзивная классика) – 320.

References

- Ahromeeva, Ju. (2009). Sociokul'turnye osnovy religioznogo jekstremizma. [Socio-cultural foundations of religious extremism] /avtoref.diss...kand.filos.nauk: 09.00.13. – Voronezh: VGASU. – 178. (in Russian)
- Baitenova, N.Zh., Kurmanalieva A.D., Rysbekova Sh.S., Beisenov B.K. (2014). Qazirgi Qazaqstandagy dasturli dinder [Traditional religions in modern Kazakhstan]. – Almaty: Kazakh University. – 228. (in Kazakh)
- Baitenova, N. Zh., Zhetpisbay N. (2021). Fanatizm tusinigi, mani jane erekshelekteri (fanatizm tusinigi, radikalizm, fundamentalizm, ekstremizm, terrorism tusinikterinin arajigin aiqyndau [The concept, essence and features of fanaticism (to distinguish between the concepts of general fanaticism, radicalism, fundamentalism, extremism, terrorism)]. *Adam alemi*, 1(87), 142. <https://doi.org/10.48010/2021.1/1999-5849.11> (in Kazakh)
- Blonsky, P.P. (2024). Psihologija i pedagogika [Psychology and Pedagogy]. 2nd edition. – Moscow: Izdatelstvo Yurayt (Anthology of thought). – 184. (in Russian)
- Durkheim, E. (1915). The elementary forms of the Religious life. – London: George Allen & Unwin Ltd. – 526.
- Erikson, E. (1994). Identity youth and crisis. – New York: Norton & Company. – 338.
- Frankl, V. (2008). Man's Search for Meaning. – London: A Random House Group company. – 119.
- Freud, Z. (2019). Psihologija mass i analiz chelovecheskogo "Ja" [Psychology of mass and analysis of the human "I"]. [tr. from German A. Anvaera]. – Moscow: Izdatelstvo AST. (exclusive classics) – 320. (in Russian)
- James, W. (1901 – 1902). The Varieties of Religious Experience. – Edinburg: A Study in Human Nature. 374.
- Krylov, A. N. (2014). Religioznaja identichnost'. Individual'noe i kollektivnoe samosoznanie v postindustrial'nom prostranstve [Religious Identity. Individual and collective self – realization in post – industrial prostration]. – Moscow: IKAR. – 356. (in Russian)
- Mustafina, Zh. and others (2019). Religious and symbolic meaning of Kazakh popular beliefs and taboos. *European Journal of Science and Theology*, 15(6), 107–116.
- Rysbayeva, G. and others (2019). Names of people associated with religious concepts. *International Journal of Current Research*, 11(02), 1239–1242. DOI: <https://doi.org/10.24941/ijcr.34099.02.2019>
- Satershinov, B. M. and others (2020). Qazaqstandaғы діни бірегейліктің инклюзивтілігі мен эксклюзивтілігі мәселелері: ұжымдық монография [Problems of inclusivity and exclusivity of religious identity in Kazakhstan: a collective monograph]. – Almaty: SC MES RK. Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies. – 236. (in Kazakh)
- Tajfel, H. (1981). Human groups and social categories. – New York: Cambridge University Press. – 342.
- Tajfel, H. (1982). Social Identity and Intergroup Relations. – New York: Cambridge University Press. – 546.
- Turner, J.C. (1985). Social categorization and the self-concept: a social theory in-group behavior. – New York: Oxford University Press. – 121.
- Tusupbekov, Zh.A. (2020). Biregeilik ұғымы және ұлттық бірегейлік мәселесі [The concept of identity and the problem of national identity]. *Bulletin of L. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology Series No. 4(133)*, 245. (in Kazakh)
- Tutinova, N., Meirbayev, B., Frolov, A., & Bagasharov, K. (2019). Republic of Kazakhstan: ethnoreligious identity as an integration factor. *Central Asia and the Caucasus*, 20(4), 147–160. <https://ca-c.org/CAC/index.php/cac/article/view/1497>
- Zatov, K., Borbassova, K., & Aldiyarova, Z. (2019). Dindarlyq fenomeni, māni men tipteri [The phenomenon, essence and types of religiosity]. *Eurasian Journal of Religious Studies*, 19(3), 40–47. <https://doi.org/10.26577/EJRS-2019-3-r5> (in Kazakh)
- Zenko, M.Yu. (2009). Psihologija religii [Psychology of religion]. 2nd ed., edited and completed. – SPb: Speech. – 552. (in Russian)
- Zhade, Z.A., Kumpilov, T.M. (2019). Musulmanskaya identichnost' oak nauchnaya kategoriya [Muslim identity as a scientific category]. *Ejekvartal'nyi recenziruemyi nauchnyi journal "Vestnik AGU"*, 1(234). (in Russian)
- Zhaxybayeva, A. and others (2024). The phenomenon of religious conversion in Kazakhstan and its influence on personality formation. *Pharos Journal of Theology*, 105(3). <https://doi.org/10.46222/pharosjot.105.38>

Авторлар туралы мәлімет

Адайхан Айнұр (корреспондент-автор) – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті ислам ілімдері факультеті дінтану кафедрасының PhD докторанты (Алматы, Қазақстан, e-mail: elubaeva.ainur890@mail.ru).

Затов Қайрат Айтбекұлы – философия ғылымдарының докторы, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті ислам ілімдері факультеті дінтану кафедрасының профессоры (Алматы, Қазақстан, e-mail: kairat_1966@list.ru).

Абжалов Сұлтанмұрат Өтеуұлы – философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті теология факультетінің деканы (Түркістан, Қазақстан, e-mail: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz).

Information about the authors

Adayhan Aynur (corresponding author) – PhD student of the Department of Religious Studies of the Faculty of Islamic Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: elubaeva.ainur890@mail.ru).

Zatov Kairat Aitbekuly – Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Religious Studies of the Faculty of Islamic Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: kairat_1966@list.ru).

Abzhalov Sultanmurat Oteshuly – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Dean of the Faculty of Theology of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan, e-mail: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz).

Сведения об авторах

Адайхан Айнұр (автор-корреспондент) – PhD докторант кафедры религиоведения факультета исламских исследований Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: elubaeva.ainur890@mail.ru).

Затов Кайрат Айтбекұлы – доктор философских наук, профессор кафедры религиоведения факультета исламских исследований Египетского университета исламской культуры Нур – Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: kairat_1966@list.ru).

Абжалов Сұлтанмұрат Утеуұлы – кандидат философских наук, ассоциированный профессор, декан факультета теологии Международного казахско-турецкого университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан, e-mail: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz).

13 ақпан, 2024 ж. тіркелді.
13 наурыз, 2025 ж. қабылданды.